

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

NİZAMİ MURAD OĞLU MƏMMƏDOV

**MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA FOLKLOR
MOTİVLƏRİ**

5719.01- Folklorşünashq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

**Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun «Folklor və yazılı ədəbiyyat» şöbəsində
yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər:

Məhərrəm Allahqulu oğlu Cəfərli
filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

Rəsmi opponentlər:

Maarifə Hüseyn qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, prof.

Ağaverdi Sərxan oğlu Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Aparıcı müəssisə: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutu «Şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr» şöbəsi

Müdafiə « 17 » 04 2013-cü il, saat ___ da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun
nəzdində fəaliyyət göstərən FD.01.201. Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik qala döngəsi, 31,
AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi
Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « ___ » _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

**Afaq Xürrəm qızı
Ramazanova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqəsi bütün dövrlərdə ədəbi-nəzəri fikrin aktual problemlərindən olmuşdur. Azərbaycan folklorşünaslığında son zamanlar bu məsələnin araşdırılmasına, problemlərin elmi-nəzəri baxımdan ümumiləşdirilməsinə milli maraq daha da artmışdır. Müstəqillik əldə olunması bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatın da mənalı, sərbəst, obyektiv inkişafına zəmin və əlverişli şərait yaratmışdır. Bu baxımdan yazılı ədəbiyyat və folklor probleminin öyrənilməsi bu gün daha önəmli, daha aktualdır. Müasir əsərlərin bədii-estetik dəyəri, məna-məzmun dərinliyi o zaman hərtərəfli qiymətləndirilə bilər ki, onun məzmununa hopdurulmuş folklor ruhu, xalq düşüncə tərzini üzə çıxarılib ümumiləşdirilsin.

Folklorun yaradıcısı xalqdır və folklorla qayıdış xalqın keçmişinə, milli ənənələrinə və kökünə qayıdış deməkdir. Mənəvi yaddaşı diriltmək isə ona yenidən ruh verməkdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında gənclərin vətənpərvərlik, milli mənəvi özünüdərk ruhunda inkişaf etməsi xalqın bədii təfəkkürünün zəngin nümunələrini dərinləndirən öyrənilmədən mənimləməkdən asılıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı ucu-bucağı görünməyən söz xəzinəsidir. Bədii söz, gözəl, yaddaqalan ifadələr və dolğun kəlamlar mənəvi ehtiyacdən doğmuşdur. Ta qədim dövrlərdən ən qiymətli, ən yaxşı əsərlər – nağıllar, əfsanələr, bayatılar, qoşmalar, dastanlar və s. xalqın arzusuna, zövqünə, istək və amalına uyğun yaradılmışdır. Yazıçı və şairlər məhz buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatından hər zaman məharətlə bəhrələnmişlər. Ən istedadlı şair və qüdrətli yazıçı belə folklor kimi dərin bir ümmana baş vurmada keçinə bilməz. Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Vidadı, Cavid, Vurğun və başqa söz korifeylərimizin yaradıcılıq uğurları öncə mənsub olduqları xalqın zəngin şifahi xalq yaradıcılığına dərinləndirən bələdliyi ilə əlaqədardır.

Folklorla bağlı sənətkar həmişə müasirdir. Belə sənətkar yaradıcılığında zamanəsinin düşündürücü problemlərini dolğun və hərtərəfli, yüksək sənət meyarları ilə əks etdirə bilər, elə buna görə də xalq yaddaşında əbədi yaşamaq hüququ qazanır. Belə sənətkarlardan biri də Məmməd Arazdır(1933-2004). Onun poeziyası indiyə qədər bir sıra qiymətli araşdırmaların

obyekti olmuş, əsərləri, yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. Lakin konkret olaraq folklor və M.Araz şairi problemi sənətkarın yaradıcılığını öyrənmək aspektində öz elmi araşdırmasını gözləməkdədir. Bizim tədqiqatın məqsədi həmin boşluğu aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiq obyektinə Məmməd Arazın müxtəlif kitablarına daxil edilmiş çoxsaylı şeirləri, poemaları və məqalələri aiddir.

Tədqiqatın predmetini isə Məmməd Araz yaradıcılığı və onun folklorla qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işində əsas məqsəd müasir Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Məmməd Arazın poeziyasında şifahi xalq ədəbiyyatının rolunu, ümumiyyətlə, sənətkarın folklorla bağlılığını araşdırıb üzə çıxarmaqdır. Bütün bunların təhlili üçün aşağıdakı məsələlərin həlli əsas vəzifə kimi ön plana çəkilmişdir:

- M.Arazın xalq yaradıcılığına müraciətinin səbəbləri və əhəmiyyəti;
- M.Arazın xalq ədəbiyyatı, xalq sənətinin mənşəyi və əhəmiyyəti ilə bağlı mülahizələri;
- M.Araz xalq ədəbiyyatımızın dərin bilicisi və onun yazılı ədəbiyyatla əlaqəsini təmin edən bir sənətkar kimi;
- M.Arazın konkret olaraq bir şair kimi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından istifadəsinin başlıca xüsusiyyətləri: lirik janrlara - bayatı və mahnılara müraciəti. Azərbaycan folklorunun epik janrlarından - əfsanə, nağıl, rəvayət və lətifələrdən istifadəsi. Onun süjetli şeirlərinin və poemalarının xəlqi-folklor ruhunun aşkarlanması;
- Əfsanə və rəvayət ənənələrindən qidalanma. "Atamın kitabı" poemasının folklor qaynaqları;
- M.Araz və folklor probleminin müasir elmi-nəzəri və bədii-estetik əhəmiyyəti və s.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Bir sıra tədqiqatçılar - B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, N.Şəmsizadə, A.Abdullayeva, V.Yusifli, H.Mehdiyev, C.Abdullayev, G.Kəngərli, A.Cəmil, S.Rüstəmخانlı və başqaları Məmməd Arazın daha çox əsərlərinin ideya-bədii və sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında fikirlər söyləmiş, şairin yaradıcılığının konkret olaraq ayrı-ayrı tərəflərinə və problemlərinə toxunmuşlar. Qeyd etmək

lazımdır ki, Məmməd Araz və xalq yaradıcılığı heç vaxt ayrıca geniş tədqiqat mövzusu olmamışdır. Bu baxımdan mövcud araşdırma Məmməd Araz və xalq yaradıcılığı mövzusunun öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk tədqiqatdır.

Tədqiqatda Məmməd Araz və xalq yaradıcılığı mövzusu şairin çoxsaylı şeirləri və poemaları əsasında araşdırılmış, elmi səviyyədə tədqiq olunmuş, kompleks şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını görkəmli folklorşünas və ədəbiyyatşünasların, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı mütəxəssislərinin şifahi xalq ədəbiyyatına dair elmi-nəzəri fikirləri təşkil edir.

Tədqiqatda statistik-təsviri, müqayisəli-tipoloji yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada nəzəri-metodoloji baza kimi folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətlərinin öyrənilməsinin Azərbaycan, rus və dünya elmindəki uğurlarına istinad edilmişdir. Azərbaycan və dünya folklorşünaslığında, xüsusən XX əsrdə folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətlərinin öyrənilməsinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatların təcrübəsi bu dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsaslarını təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatın elmi yeniliklərini şərtləndirən başlıca amil Məmməd Araz və xalq yaradıcılığı mövzusunun müasir elmi-nəzəri aspektdən sistemli şəkildə ilk dəfə öyrənilməsindən ibarətdir. Dissertasiyada əldə olunmuş elmi yenilikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Dissertasiyada şairin lirik-epik yaradıcılığının pafosu, özünəməxsus poetik xüsusiyyətləri folklor motivləri baxımından öyrənilir.
- M.Arazın istər epik, istərsə də lirik yaradıcılığı məhz folklor üzərində köklənərək inkişaf edib, müasirlik mövqeyi qazanmışdır. Xalq yaradıcılığının əsrarəngiz tərəvəti bu sənətkarın əsərlərinin həm ruhunda, həm mayasında, həm də quruluşunda-süjet, kompozisiya, motiv, janr və s. təzahür edir. Müasir mərhələdə folklorlara marağın artmasında, bədii yaradıcılıqda ondan istifadə meylinin güclənməsində, M.Arazın əvəzsiz rolu olmuşdur. Bütün bunlar ilk dəfə olaraq dissertasiyada prinsipial şəkildə elmi-nəzəri və praktik təhlil edilir.

- M.Araz yaradıcılığına şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri və folklor motivləri əsasında yazdığı əsərlər ilk dəfə olaraq konkret faktlarla məəyyənləşdirilmiş, onların qaynaqları və mənbələri araşdırılmışdır. Burada oxşar folklor motivləri, süjet uyğunluqları tarixi-müqayisəli və nəzəri-tipoloji təhlillər əsasında işıqlandırılmışdır. Eyni zamanda, M.Arazın əsərlərində istifadə etdiyi atalar sözü, zərb-məsəl və s. kimi folklor janrlarından istifadə yolları açıqlanır, özünün yaratdığı aforizmlər bütün çalarları ilə aydınlaşdırılır.

Tədqiqatın praktik və nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi araşdırmalar və ümumiləşdirmələr nəticəsində meydana çıxan nəzəri müddəalarından və nəticələrindən ali məktəblərin folklor dərsliklərində, xüsusi kurslarda, folklor tarixinin yazılmasında və orta məktəblərin ədəbiyyat dərsliklərinin müvafiq hissələrində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunda yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas nəzəri müddəaları, başlıca elmi yenilikləri müxtəlif elmi nəşrlərdə və konfrans materiallarında məqalələr şəklində çap edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektini və predmeti, işin nəşri və praktiki əhəmiyyəti, elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları və aprobasiyası haqqında danışılır.

Dissertasiyanın birinci fəslində “**M.Araz yaradıcılığında folklor obraz və motivləri**” adlanır. Bu fəslin “**Folklor məsələlərinə baxış**” adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında sovet dövrünün tələblərindən fərqli olaraq, yeni məzmunlu, insanın psixoloji düşüncəsi, daxili narahatlığı, milli məninin taleyi, keçmişə münasibəti, azad durumu, fərdi və ümumi baxışları əks olunan əsərlər meydana çıxmağa başladı. Ədəbiyyatımıza yeni nəfəs, yeni məzmun gətirən ədəbi qüvvələr

içərisində Anar, S.Əhmədov, M.Süleymanlı, Elçin, R.Rövşən və başqa yazarların təşəbbüskarlığı nəzər-diqqəti cəlb edirdi. Belə yazarlardan biri də xalq yaradıcılığından bəhrələnən, folklor ənənələrini gözə çarpan və çarpmayan qəliblərdə ədəbiyyata gətirən, yazıları nağıllar və bayatılar qədər şirin olan, yadda qalan Məmməd Araz oldu.

Məmməd Araz publisist yazılarında da folklor motivlərindən geniş istifadə etmişdir. Bu baxımdan şairin 1967-ci ildə qələmə aldığı “Naxçıvan albomu”¹ məqaləsində maraqlı və Naxçıvan ərazisində çox geniş yayılmış bir əfsanə ilə tanış oluruq. Məmməd Arazın yazdığından məlum olur ki, ilk dəfə Dağ Yunis haqqında deyilən bu əfsanəni uşaqlıqda babasından eşidib.

...Dağ Yunis bu torpaqda 300 il hökmranlıq etmişdir. Xalq isə min illər boyu zamanın hökmdarlarından gördüyü zülmün çoxunu ümumiləşdirib onun adına yazmışdır... Dağ Yunisə qarşı üsyanlar, çıxışlar olmuş, qəhrəman oğulların çoxu onunla vuruşmada ad qazanıb, əfsanə qəhrəmanı olmuş, ona gücü çatmayan nərgidlərin bəziləri də “qeybə çəkilib” daş heykəllərə dönmüşlər; gələcək illərin birində məqam tapıb baş qaldıracaq və intiqam alacaqlar”.

Məmməd Araz publisistikasında folklor izləri bariz şəkildə özünü büruzə verir. Belə yazılardan biri də “Kür qovuşur Salyana” məqaləsidir². Məqalə ayrı-ayrı süjetlər əsasında qurulsa da, bütün hissələrdə folklor elementlərindən geniş istifadə edilmişdir. “Kürün nəğməsi” hissəsində Kürün gur sulu çay olduğundan danışan şair kükrəyib daşdığı zamanlar ətrafa dəyən ziyana görə Kürü qınayanlara belə cavab verir: “Onun dilini tap - üstündən körpü versin, onun dilini tap - çevrilib səhranın məcnun geyimini al qumaşa döndərsin. Onun dilini tap - “Qızıl balıq nağılı” nı nağıllıqdan çıxartsın... Məqalənin daha çox folklor ilə əlaqələndirilmiş hissəsi “Vəlican məhəbbəti” adlanır. Məqalədə Boyat kəndindən olan gənc şair Soltan Abbasın Məmməd Araza söylədiyi Vəlican adlı bir igidin məhəbbəti haqqında dastandan danışılır. Soltan Abbas bildirir ki, ona bu dastanı 103 yaşlı atası danışmışdır.

Məmməd Arazın publisist yazılarının əksəriyyətində folklor

¹ Araz M. Naxçıvan albomu. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 215 s.

² Araz M. Həyat və sözün rəngləri. Bakı: Gənclik, 1975, s. 29.

izləri müşahidə edilməkdədir. “Bahar düşüncələri”, “Nur xonçası”³ məqalələrində şair Novruz bayramı ilə əlaqədar öz fikir və düşüncələrini dilə gətirmiş, adət və ənənələrimizi xatırlamış, əmək nəğmələrinin, holavarların yaranmasından danışmış, Səməngül, Tərgül, Gülsənəm, Gülyaz, Gülcöhrə, Güllü kimi qız adlarının az qala unudulması halına gəldiyinin nigarançılığını yaşamışdır.

Şairin “Sözün yaşı, sazın yaşı”⁴ məqaləsi böyük sənətkar Aşıq Şəmşirin səksən illiyi ilə əlaqədar olaraq 1973-cü ildə yazılmışdır. Məqalədə Aşıq Şəmşirin yardıçılığına işıq tutulur, sənətkarın yaradıçılığında xalq ruhunun doğmalığından, aşıq poeziyasının incəliklərindən, Aşıq Ələsgər irsinə sədaqətindən söhbət açılır. Aşıq Şəmşirin böyüklüyü ondadır ki, özündən əvvəl yazılmış yüzlərlə dastanı, ölçülü-biçili şeirləri öz rəngi, öz forması ilə, yüzə qədər saz havasını öz ahəngi ilə yaddaşına köçürüb bu günə gətirmişdir, üstəlik özünün yeni nəğmələrini də həvəslə oxumuşdur. Məmməd Arazın fikrincə, “Aşıq Şəmşirin sözü və sazı qoca sənətkarı sağlığında sənətin əbədiyyət dünyasına qovuşdurmuşdur”.

Məmməd Arazın folklor motivlərindən istifadə edərək qələmə aldığı məqalələrindən biri də “Masallının baharı”dır⁵. Məqalədə göstərilir ki, şair Masallının Qızılağac kəndini gəzib dolaşır, kənd ağsaqqalları ilə görüşüb söhbət edir, onlara “Qızılağac” sözünün etimologiyasına aid suallar verir. İbrahim kişi bildirir ki, rəvayətə görə, nə vaxtsa Şah Abbasın yolu bir dəfə bu kənddən düşübdür. Şah gedəndə qızıl əl ağacı yaddan çıxaraq burada qalır, guya o zamandan kəndin adına “Qızılağac” deyiblər. Ancaq bu əfsanədir. Qızılağac adının açıqlaması ilə əlaqəli başqa fikirlər də mövcuddur. Burada torpaq çox məhsuldar, barlı-bərəkətlidir. Hər il ağacları qızıl kimi məhsul verir. Açıq, yadelli işğalçılar isə dəfələrlə bu yerlərə hücum edib bu yurdları talayıb, dağıdıb, var-yoxunu çalıb-çapıb aparıblar. Hər dəfə də hücumlarında çoxlu qənimət aparın yadellilər bu yerləri “qızıl ağaclı” yerlər kimi adlandırıblar. Şair burada çoxlu palıd ağaclarına rast gəldiyini də qeyd edir. Palıd isə nadir və qiymətli ağac olduğundan qızıl

³ Araz M. Sənətdə son mənzil olmur. I kitab, publisistika. Bakı: Adil oğlu, 2001, s 197.

⁴ Yenə orada s 70.

⁵ Araz M. Həyat və sözün rəngləri. Bakı: Gənclik, 1975, s. 48.

qədər dəyərlidir. Şair fikirləşir ki, bu torpaq barlı-bəhərli olduğundan burada bitən ağacların da misli-bərabəri yoxdur, bu ağaclar qızıl kimi ağaclardır. Çox güman ki, buna görə də kəndin adı “Qızılağac” adlanır.

I fəslin “**Əfsanə süjet və motivlərinin təcəssümü**” adlı ikinci yarım fəslində şairin əsərlərində əfsanə, nağıl süjetlərindən də geniş istifadə etdiyi qeyd olunur. Əfsanə süjetləri əsasında yazdığı “Yeddi bulaq əfsanəsi”⁶ poeması, “Ərim gəldi qayası”⁷, “Altı qızın biri Pəri”⁸ və “Görüşməmiş dostlar” şeirləri bu cəhətdən xarakterikdir.

“Yeddi bulaq” əfsanəsində deyilir ki, qədim zamanlarda bir çobanın yeddi gözəl qızı varmış. Hər qızın da özünün istəklisi var idi. Bir səhər qızlar yenə ətrafdakı dağa gəzməyə çıxırlar, keyli gəzib dolaşdıqdan sonra yeddi çiçək dərirlər. Bu xəbər zülmkar Şahmar bəyə çatır. Şahmar bəy qızlara xəbər göndərir ki, bu gün dərilən çiçəklər öz yerlərində bitməlidir. Əks təqdirdə, qızlar onun hüzuruna gəlib onun olmalıdırlar, yoxsa dar ağacından asılacaqlar. Dərilən çiçəkləri yenidən bitirmək mümkün olmadığından, yeddi gözəl, bakirə qızın özlərini dağdan atmaqdan başqa yolları qalmadı. O zamandan cəsarətli, şərəfli bu yeddi qızın atıldıqları dağın ətəyindən yeddi bulaq çağlamağa başladı. Deyirlər ki, bu bulaqlar yeddi qızın göz yaşından yaranmışdır.

Məmməd Araz “Ərim gəldi” qayası haqqında şeiri “Ərim gəldi” qayası haqqında olan rəvayətin əsasında yazmışdır. “Ərim gəldi” qayası Şuşada dik bir yerdədir. Rəvayətə görə, ərləri uzaq məmləkətlərə səfərə çıxan və ya çörək dalınca gedən qadınlar bu dikə qalxıb buradan uzaqlara baxar, ərlərinin yolunu gözləyərmişlər. Uzaqdan bir adam gəldiyini görəndə “ərim gəldi, ərim gəldi” - deyib sevinən gəlinlər gələnin əri olmadığını biləndə bu qayanın ətrafında gözləyə-gözləyə daşa dönüblər. Müəllif bu daşlaşmış gəlinləri səsleyir, danışdırır, onları sorğusuala tutur, Azərbaycan qızlarının acı taleyinə acıyır, onlara həyan olmaq, sirdaş olmaq, dərdaş olmaq, qardaş olmaq istəyirdi.

⁶ Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə. IV cild. Bakı: Ozan, 2003, s. 38

⁷ Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə. II cild. Bakı: Ozan, 2003, s. 101

⁸ Yenə orada. s. 110

Şairin belə şeirlərdən biri də yenə də xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan “Altı qızın biri Pəri...” şeiridir. Erkən gənclik çağlarından eşitdiyi bu xalq mahnısının sədələri şairi rahat buraxmır, onun qulaqlarında cingildəyir, yolunu dəyişir, xatirələr bulağına aparır. Bulaq su dodağı ilə pıçıldayır ki, altı qızın biri Pərinin gülüşləri, öpüşləri məndə qalıbdır. Şair xatirə dəftərini vərəqləyir, qırıq-qırıq sətirləri yadına salmağa çalışır.

Məmməd Araz 1956-cı ildə Araz sahilində yaşayan iki çobanın həyatından müəyyən fraqmentləri əks etdirən “Görüşməmiş dostlar” şeirini yazır. Bu dostlar Araz sahilində yaşayan, lakin ayrı düşmüş çobanlardır. İki ayrı-ayrı mühitdə yaşayan çobanların dostluğunun əsasında nə dayanır? Nədir bu insanları ortaq məxrəcə gətirən, birləşdirən? Şairin iki çobanı qarşılaşdırmaqda məqsədi nədir? Şeirin folklor qaynaqları ilə bağlılığı nədir? Bu suallara cavab aramaq məqsədi ilə şeirə müraciət edək:

Bəzən yayır tütəkləri,
Araz boyu Araz kimi,
İki qəlbın nidasını.
Bəzən onlar bir çalırlar,
“Gəl, ey Bənək” havasını⁹

Məmməd Arazı da, ictimai mənşəyindən asılı olmayaraq çobanları da birləşdirən “Gəl, ey Bənək!” havasıdır. Onu da xüsusi olaraq qeyd edirik ki, məhz “Gəl, ey Bənək!” havası şairin azadlıq eşqi və amalı ilə üst-üstə düşdüyünə görə çobanların ortaq məxrəcə gəlməsində bir vasitəyə çevrilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “**İlkin mifoloji obrazların transformasiyası**” adlı üçüncü yarım fəslində isə Məmməd Araz yaradıcılığında ilkin mifoloji obrazlar, o cümlədən – dağ, ağac və Araz (su) obrazları haqqında mülahizələr öz əksini tapmışdır.

Məmməd Arazın ilkin mifoloji qaynaqlara müraciətində dağ obrazı önəmli yer tutur. Şeirlərinin mayasında dağ, daş, qaya sərtliyi, mübarizliyi və mətənəti dayanan şairin ilham mənbəyi də, məhz ilkin varlıqlardan biri olan dağlarla bağlıdır. Şairin bu mövzuda qələmə aldığı şeirləri içərisində “Şahdağı”, “Əlvida dağlar”, “Dağlara qar düşdü”, “İnsan qayalar”, “Bir dağa açıq

⁹ Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, I cild. Bakı: Ozan, 2003, s. 35

məktub”, “Payız nidası”, “Oxuyan Təbriz”, “Dağlara çağırış”, “Dağlar küsüb”, “Durnaları dönməz oldu”, “Məndən ötdü qardaşıma dəydi”... və s. daha səciyyəvi xarakter daşıyır.

“İnsan qayalar” şeirində müəllif qayalaşmış babalara, igidlərə, nənələrə üz tutur, onları oyandırmaq, danışdırmaq istəyir. Ancaq qayaların, daşların dilini başa düşmək üçün gərək şair özü də qayalaşsın, daşlaşsın. Şairin dağlara həsr etdiyi bütün şeirlərində dağ kultu insan kimi təsvir edilir. “Əlvida, dağlar” qoşmasının özündə də dağlarla canlı olaraq vidalaşmaq öz əksini tapmışdır. Ömrünün axır illərində isə şair “Qoş məni dağ küləyinə” şeirində:

“Tanrım, məni məndən qopar,

Qoş məni dağ küləyinə,

Dağların bəyaz qarından,

Rəng alan ağ küləyinə”¹⁰ – deyərək dağlara

qovuşmaq arzusunu bildirirdi. Dağdan törəmək, dağa qovuşmaq təsəvvürü şairin içində, mənəvi dünyasında yaşayırdı. Bu hissini içərisində bir dağ, daş təmizliyi, nəcibliyi, ülvilik duyğuları, ucalıq və dağ-insan vəhdəti vardır.

Qədim türk mifologiyasında yaradılışın ağacdan başladığı haqqında təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Bu təsəvvürdə ağac qadın-ana strukturunda iştirak edən müqəddəs bir varlıq kimi qədim türk xalqlarının inam və məhəbbət abidəsinə çevrilmiş, kultlaşmışdır. Odur ki, Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın da bir sıra əsərlərində ağac mövzusunə müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Məmməd Araz ixtisasca coğrafiya müəllimi idi. Uşaqlıqdan təbiətin qoynunda böyüyən balaca Məmmədin qəlbində ətraf mühitə, dağa-daşa, torpağa, bitki aləminə məhəbbət oyanmışdı. Böyüdükcə bu məhəbbət daha da dərinləşmiş, bu sevgi ömrü boyu onu tərk etməmişdi. Bu sevginin nəticəsi olaraq ömrünün kamil vaxtlarından başlayaraq sonuna qədər “Azərbaycan təbiəti” jurnalının baş redaktoru vəzifəsini ləyaqətlə icra etmişdir. Məmməd Araz bütün yaradıcılığı boyu ekoloji tarazlığın pozulması əleyhinə olmuş, elmi, publisist məqalələrində, o cümlədən poetik yaradıcılığında bu məsələyə ciddi önəm vermiş, mübarizə aparmışdır.

Şairin müxtəlif əsərlərində rastlaşdığımız ağac obrazının poetik təsviri, ağaca həyat modeli kimi baxışın təcəssümü imkan

¹⁰ Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, s. 580

verir ki, Məmməd Arazın ağac sevgisinin genetik olduğu qənaətinə gələk. Məlum olduğu kimi, qədim türk mifologiyasında ağac müqəddəs sayılan, insanların tapınacaq yeri olan kultlardır. Təsadüfi deyildir ki, şair “Araz axır” poemasında və gürcü xalqının böyük oğlu İlya Çavçavadzeyə həsr olunmuş “Şöhrətə atılan güllə” şeirində ağaca insan kimi münasibət bəsləyir.

Məmməd Araz poeziyasında Araz obrazı da xüsusi yer tutur. Araz Azərbaycanda çaydır. Dünyanın Arazdan böyük, sulu çayları çoxdur. Haqqında mahnılar, rəvayətlər yazılmış çaylar da var. Ancaq Araz çayı qədər haqqında poetik nümunələr yaradılmış çaya rast gəlmək mümkün deyildir.

Araz çayının qismətinə bir Vətəni, bir torpağı, bir eli ikiyə ayırmaq düşdü. 1813-cü ildə Rusiyanın Azərbaycanın şimalını işğal etməsi ilə başlanan bu “qismət” Araz çayının dərdinə çevrildi, bir nisgilə, bir ağrıya dönüb Azərbaycan türklərinin yaxasından asıldı. İki yüz ilə yaxın bu müddət ərzində Araz çayı haqqında çoxlu rəvayətlər, şeirlər, bayatılar deyildi:

Araz, Araz, xan Araz,
Dağlardan axan Araz.
Yardan bir xəbər gətir,
Evimi yıxan Araz¹¹.

Araz sahilində dünyaya göz açan Məmməd Arazın da uşaqlıqdan eşitdiyi, duyduğu, hətta ağrı-acısını yaşadığı bu nisgil, bu qəm şairin ürəyində ağrı ilə bərabər doğulmuş poetik misralara, əzabla, göz yaşı ilə yoğrulmuş beytlərə, qanla suvarılmış şeir nümunələrinə çevrilib yazılır, dərd daşıya bilən insanların dərdinin təcəssümü olurdu. Şair “Arazın nəğməsi” şeirində yazırdı:

Sən canlı tarixsən doğrudan, Araz,
Səsində min ildən qəm-qubar qalıb.
Sinəndə dil açan bu yanıqlı saz,
Ulu babalardan yadigar qalıb¹².

Məmməd Arazın təcəssüm və tərənnüm etdiyi Araz obrazı öz mükəmməl poetik ifadəsini “Araz dili” şeirində tapmışdır. Şeirə epigraf kimi belə bir bənd verilmişdir: “Eyham toru tullayanda Araza, hörmət səddi tapdanmasın arada”¹³.

¹¹ Bayatılar. Top.və tərtib edən H.Qasımov. Bakı: Azər nəşr, 1960. s. 52

¹² Araz M. Seçilmiş əsərlər. 4 cildə, I cild. Bakı: Ozan, 2003, s. 157.

¹³ Araz M. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, III cild. Bakı: Ozan, 2003, s. 136.

Şairin “Araz axır” poeması da bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin arzusu əsatirlərdən gələn işıq və ağac kultlarının birliyi timsalında həsrətli sevgililəri qovuşdurmaq, işğalçı dövlətlərin apardığı amansız müharibələr nəticəsində bir-birindən ayrı düşmüş oğuz ellərini birləşdirmək, Arazın sinəsindən keçən tikanlı məftilləri, sərhəd dirəklərini tarixin xarabalıqlarına yollamaq, Arazı-Vətəni azad görməkdir. Müəllifin qəlbində Araz-Vətən sevgisi tüğyan edir. Bu Araz-Vətən sevgisinin məskunlaşdığı ünvan o taylı-bu taylı bütöv Azərbaycanıdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “**Məmməd Araz poeziyasında folklor ənənələri**” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslə “**Milli-mənəvi dəyərlərin inikası**” adı ilə təqdim edilir. Burada qeyd edilir ki, Məmməd Araz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri milli mənliyin dərki, milli mənliyə qayıdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Ə.Haqqverdiyevin ədəbiyyatımıza gətirdikləri xalq ruhu, xalq adət-ənənələrinə məhəbbət, 30-40-cı illərin müəyyən fasiləsindən sonra əllinci illərdən başlayaraq yenidən hiss edilməyə başladı. Poeziyamızda və nəsrimizdə S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, S.Rəhimov, M.İbrahimov kimi şairlərin və yazıçıların yenidən xalq ədəbiyyatına, xalq müdrikliyinə müraciət etmələri 60-cı illərin yazarları içərisində əhvali-ruhiyyənin yüksəlməsinə səbəb oldu. Belə ki, bu dövrdə Anar, Elçin, M.Süleymanlı, F.Qoca, S.Tahir, B.Vahabzadə, M.Araz kimi yazarların əsərlərində vətən sevgisi, yurd-yuva məhəbbəti, Araz həsrəti, cənub dərdi geniş halda öz ifadəsini tapmağa başladı.

Folklor obraz və motivlərinin şeirə gətirilməsi, onun fəlsəfi mahiyyətinin xalq yaradıcılığı aspektində poetik təsviri, soykökünə bağlılıq, milli heysiyyətin dərki və təbliği Məmməd Arazın yaradıcılığında başlıca leytmotivə çevrilirdi. Bu baxımdan şairin “El üçün ağlayan”, “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi”, “Ata millət, ana millət, ağlama”, “Bizi Vətən çağırır”, “Babək qılıncı”, “Ulu şahım, qılıncına söykənim” və s. şeirləri, “Üç oğul anası”, “Qayalara yazılan səs” poemaları səciyyəvi xarakter daşıyır.

Məmməd Arazın “El üçün ağlayan...” şeiri sərbəst vəznə yazılmış, şairin duyğularını folklor şirinliyi ilə özündə ehtiva edən, düşündürən bir bədii nümunədir. Şeirin adı “El üçün

ağlayan iki gözündən olar” atalar sözünün birinci hissəsindən (El üçün ağlayan) götürülmüşdür.

Qonşuda uşaq ağlayır, şeirin qəhrəmanının yatmış vicdanını oyadır, ruhunu silkələyir. Uşaq ağladıqca şeirin artıq yaşlanmış qəhrəmanı sevinir ki, uşaq ağlayır, uşağa “ağlama” demir, əksinə “ağla” deyir, “böyüyüb ağlınla ağla” deyir. Vaxtı ilə özünə “hayla, bala, hayla!” deyilmişdir, bu dərdlərə “ağla” deyilməmişdi. Halbuki millətin o qədər ağlamalı dərdləri vardır ki...

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadəyə ithaf etdiyi “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiri də şairin yaradıcılığında mühüm yer tutur. M.Araz tarixin yaddaşını vərəqləyib ölkənin xanlıqlara parçalandığı zamanları xatırlayır, mənəmlilik hissənin gətirdiyi bəlalərin ölkəmizdə, mənəviyyatımızda, iqtisadiyyatımızda, siyasətimizdə açdığı yaraları göstərməyə çalışırdı. Elə burada Məmməd Araz dühası üsyana qalxır, babaların, ataların adından istifadə edən, elin, yurdun, Vətənin parçalanmasına gətirib çıxaran, bir dövləti müxtəlif feodallıqlara parçalayan soysuz “ataları” günahlandırır, kimliyindən asılı olmayaraq onu vicdan məhkəməsinə çəkir. Çünki bu soysuz “ataların” “məndən ötdü” düşüncələrinin nəticəsində Səttar Xanın tifaqı dağılıbdır. “Səttar xanın tifaqı” isə böyük anlamda Azərbaycan dövlətçiliyidir, milli hökumətdir, cənublu, şimalı Azərbaycanın bütövlüyü, birliyi yolunda Şah İsmayıl Xətəidən sonra atılmış ən böyük addım idi.

Məmməd Arazın vətənpərvərlik hissələri ilə aşılınmış “Babək qılncı” şeiri Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq, mərdlik, cəsarət simvolu olan, əsrlərdir adı millətin qürur mənbəyi, and yerinə çevrilən, on iki əsrlik bir zaman içində heç vaxt unudulmayan, hər il Ərk qalasında xatirəsi anılıb yada salınan Babək Xürrəmin xatirəsinə həsr edilmişdir. Babəkin qılncının tapılması haqqında xəbər yayılır, bu xəbəri sevinclə qarşılayan şair sanki bayram şənliyi keçirir, qarı nənələri muştuluq paylamağa səsləyir.

“Qılnc” mövzusu Məmməd Araz poeziyasında şairin ruhunu aydınlaşdıran, milli mənliliyimizdə dəyərlə yer qazandıran atribut kimi qiymətləndirilir. Şairin qılncı ilə bağlı yazdığı şeirlərindən biri də “Ulu şahım qılncına söykənim!” şeiridir. Şeir 1994-cü ilin sentyabr ayının 29-da yazılmışdır. Şair xəyalən “Xətəinin ruhu qarşısında” dayanaraq sanki ona hesabat verir və məsləhət istəyir.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan dövləti yenidən müstəqilliyinə qovuşduğu bir zamanda, xarici irticanın və erməni daşnaklarının Dağlıq Qarabağda apardıqları müharibə və işğalın təsiri ilə respublikada yaranan xaos, müstəqilliyimizin itirilməsi təhlükəsi Məmməd Arazı bir vətəndaş-şair kimi narahat edirdi.

Narahat şair ölkəmizdə 90-cı illərin əvvəllərində baş alıb gedən hərc-mərcliyin necə fəlakətlərə səbəb ola biləcəyini görür, ona görə də millətin nümayəndələrini Ulu Şah İsmayıl Xətəinin qılıncına söykənməyə çağırırdı.

“Üç oğul anası” Məmməd Araz yaradıcılığında poema janrının başlanğıcı hesab olunur. 1957-ci ildə şairin qələmə aldığı bu əsər Böyük Vətən müharibəsinə üç oğul yola salmış Gülsənəm ananın simasında Azərbaycan qadınının taleyi və yaşantılarını əks etdirir.

Elimizdə məsəl var, deyərlər: “Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol”. Gülsənəm qarı da övladlarını igid böyütmüşdü, onları igid kimi də görmək istəyirdi, ona görə də oğullarını müharibəyə yola salanda “arxanızı düşməne çevirməyin, düşmənin üzərinə yeriyn,”- deyirdi. Ana bilirdi ki, arxadan vurulan döyüşçünün şərəfi, heysiyyəti tapdanmış olur, heç bir ana arxadan vurulana “oğul” deməz. Gülsənəm ana üzü Tomrisdən bu tərəfə Burla xatun, Banı Çiçək, Nigar, Sara xatun kimi Azərbaycan qadınlarının vüqar, mərdlik, mətanət ortağıdır. Ayrılıq zamanı ananın qəlbi pərişan olsa da, könül bağçasının gülləri solsa da, ancaq ana vüqarını sındırmır, gözlərimiz qarşısında Gülsənəm ananın mübariz siması canlanır. Oğullarından birinin “toy evi qurulu” qalsa da, biri “sevdiyi qızın əlini son dəfə sıxsaxsa da”, o biri də çoxdan könlündə gəzdirdiyi arzusunu ilk dəfə dilinə gətirib “bir qıza sevirəm” desə də, ananın ümidləri böyükdür, oğullarının qayıdacağı günü gözləyirdi.

Şair “Analar çəkəni, analar bilər” ifadəsi ilə anaların dərdi haqqında sərrast təsəvvür yaratmaq bacarığını nümayiş etdirər bilmişdir.

Tədqiqatın ikinci fəslinin “**Şairin poeziyasında dünya obrazı**” adlanan ikinci yarım fəslində Məmməd Araz yaradıcılığı boyunca onu düşündürən, səsi çox uzaqlardan, qədimdən gələn Dünya obrazından danışılır. Şair Dünya fəlsəfi kateqoriyasının müxtəlif tərəflərini özü görə bildiyi qədərində aşkarlamaq, oxuculara çatdırmaq məqsədi ilə bir neçə şeir

yazmışdır: “Dünya gözəl dünyadı” (1978), “Qoruyun dünyanı” (1980), “Mənim də yaşım az deyil” (1980), “Dünya sənin, dünya mənim” (1986), “Belə dünyanın” (1989), “Dünya düzəlmir” (1990), “Ya Rəbbim, bu dünya sən quran deyil” (1991).

Dünya haqqında gözəl duyğular ilə yaşayan, onu çox həvəslə poeziyasında tərənnüm edən şair həm də qərribə nigarançılıq ilə “Qoruyun dünyanı” deyərək haray çəkir. Ağıllı adamlar artdıqca “ağılların bəlasından” dünyanın sığortalanmadığı aşkar olur, əgər ağıllı baş qəzəblənersə, o bir kibrit kimi qurumuş küləş tayasına oxşayan dünyamızı bir an içində yandırır yaxa bilər. Şair ağıllının qəzəblənməsini dəvənin hikkələnməsi ilə müqayisə etmişdir.

Şair “Qoruyun dünyanı” şeirindəki nigarançılığı elə həmin ildə yazdığı “Mənim də yaşım az deyil” şeirində bir qədər başqa formada davam edirsə də, düşüncələrində yaranan duyum fərqi, yanaşma müxtəlifliyi özünü büruzə verir. “Gözəl dünya” “əyri dünyaya” çevrilmiş, “çiçəyindən alağı, kişisindən papağı, köpəyindən yalağı çox” olan dünya olmuşdur.

Məmməd Araz poeziyasının zirvə şeirlərindən biri olan “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin...” şeiri də xalq yaradıcılığı ənənələrindən süzülüb gələn və qaynaqlanan, Məmməd Araz ürəyinin qanı ilə yoğrulub-yaxılan, yeni məzmun və mənə çalarları ilə oxucuya təqdim edilən, onu düşündürən, həyat və dünya haqqında bir qədər fəlsəfi, bir qədər mücərrəd, həm də dərin mənalı fikirlər formalaşdıran bir düşüncənin inikasidir. Filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə Məmməd Arazın “Dünya sənin, dünya mənim”... şeiri haqqında öz fikirlərini belə ifadə edir: “Az qala hamının əzbər bildiyi bu şeir M. Arazın iç dünyasından qar altından çıxmış çiçək kimi poeziya gülüstanına daxil oldu”...¹⁴

M. Arazın “Belə dünyanın” və Böyük Mirzə Cəlilə ithaf etdiyi “Dünya düzəlmir” şeirinin ideya-məzmun oxşarlığı, folklorlardan qaynaqlanma təzahürləri diqqəti cəlb edir. Hər iki şeirdə olan fikir və duyğular, şairin mənəvi aləminin nəzərə çarpan təbəddülatları imkan verir ki, “Dünya düzəlmir” şeirinin “Belə dünyanın” şeirinə bir əlavə kimi yazıldığı qənaətinə gələk.

¹⁴Şəmsizadə N. “Ver sözə ehya ki”... Araz M. Seçilmiş əsər. 4 cildə, II cild. Bakı: Ozan, 2003, s. 8.

Məmməd Araz poeziyasında dünya obrazı cilalana-cilalana “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeirində dolğunlaşdı və tamamlandı. Onu da deyək ki, klassik ədəbi irsimizdən gələn, ənənəvi düşüncəmizdə olan imana çağırış bu əsərin mərkəzindən qırmızı xətt kimi keçir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü yarım fəslə – **“Atamın kitabı” poemasında folklorizm** adlanır. Burada Məmməd Araz yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil edən “Atamın kitabı” poemadan və orada özünü göstərən folklor motivlərindən söhbət açılır. Poema şairin atası İnfil İbrahimova ithaf edilmişdir. Əsərdə ağsaqqal bir qocanın - torpağa bağlı, zəhməti sevən, yaşadığı mühitin sərtliyini, eyni zamanda, ülvə gözəlliklərini öz xarakterində əks etdirən bir insanın obrazı yaradılmışdır.

Poema qədim əkinçilik adətlərini əks etdirən folklor motivləri ilə də zəngindir. “Holavar” bölümü folklorun holavar şeir janrında yazılmış beş bənddən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, holavarlar əkinçilik peşəsi ilə əlaqədar yaranmış, cütçülər tərəfindən iş prosesində oxunan nəğmələrdir. Şair poemada hələ uşaq ikən ağır zəhməti gördüyünü, boyunduruqda oturduğunu, atasından əkinçiliyin sirlərini öyrəndiyini bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Belə ki, “onu əhatə edən ana təbiətdəki saflıqla ata ocağı mühitindəki halallıq, təmizlik və zəhmətkeşlik həmişə vəhdət təşkil etmişdir”.¹⁵

Poemada əkinçiliklə bağlı ardıcıl olaraq söylənən epizodların hamısında, demək olar ki, astral kulturların iştirakının şahidi oluruq. Üç əsas obraz - torpaq, günəş, ata-insan obrazları həmişə bir-birinin yanındadır, onlar birliyin, yaradılışın ilkin mənbəyinin rəmzi kimi səciyyələndirilir.

Məlum olduğu kimi, folklorlarda göy göyərçin türk Ana obrazının ifadəsidir. Göy rəng türklüyü, Göy türkləri, Göy tanrını simvolizə etdiyinə görə babalarımız bayatıda, M. Araz isə şeirində ananı məhz göy göyərçinə bənzətmişdi.

“Atamın kitabı” poeması Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından gələn folklor nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Poema yüz yaşlı atanın timsalında bütün el ağsaqqallarının müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş obrazını səciyyələndirən bir

¹⁵Həbibbəyli İ. Xalqşairi Məmməd Araz, Bakı: “Azərbaycan”, 1999, s.4.

əsərdir. Bu ağsaqqalın taleyi, xarakteri, keçdiyi ömür yolu, yaşam tərzi tipik bir türk kəndlisinin milli xarakterinin eynidir. Şair poemada kökə, torpağa bağlılıq, övlad, nəvə məhəbbəti, ailəcanlılıq kimi əxlaqi keyfiyyətləri qoca atanın surətində gələcək nəsillər üçün bir örnək kimi ümumiləşdirə bilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Məmməd Arazın əsərlərində xalq şeirinin işlənmə xüsusiyyətləri**” adlanır.

Bu fəslin birinci yarımfəslı olan “**Xalq şeiri şəkillərindən istifadə üsulları**” bölməsində Məmməd Araz yaradıcılığında geniş şəkildə təzahür edən xalq şeirindən və onun forma xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Məmməd Araz Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki bədii gözəllik elementlərini, ahəngdarlığı, daşlaşmış frazeoloji birləşmələri dərindən öyrənmiş, yeri gəldikcə öz əsərlərində bir ədəbi üsul kimi istifadə etməyə çalışmışdır. Bu ədəbi üsulları araşdırarkən ilk növbədə bayatı, ağı, holavar, atalar sözləri və deyimlərdən irəli gələn xüsusiyyətlər nəzər-diqqətimizi cəlb edir. Məmməd Araz novator şairdir, ona görə də xalq ədəbiyyatından gələn fikirləri, öyrəndiyi mənbələri təkrar etmədən, daha orijinal bir şəkildə, daha maraqlı bir dillə təsvir edə bilmişdir.

Şairə görə hər bir yazar öz xalqının milli məfkurəsini, mənəviyyatını, məişətini, musiqisini, folklorunu bilmədən xalqın ruhunu oxşayan incilər yarada bilməz. Məmməd Araz xalq musiqisini, aşıq sənətini, muğamlarımızı həm sevirdi, həm də onları bilirdi.

Məmməd Araz çoxşaxəli yaradıcılığında aşıq şeiri formalarından da istifadə edərək mükəmməl qoşma və gəraylılar yazmışdır. Məlum olduğu kimi, qoşma hər bəndi dörd misradan ibarət olub, misraları on bir hecalı, tez əzbərlənən, yadda qalan, lakonik və çevik şeir şəklidir. Məmməd Araz da bu şeir şəklindən istifadə edərək otuzdan artıq dillər əzbərinə çevrilmiş qoşmalar yaratmışdır. Şairin “Əlvida dağlar”, “Salamat qal”, “Nə bilim”, “Nəyimə gərəkdir”, “Qızlar” kimi qoşmaları toy məclislərində, şənliklərdə aşıqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

Şairin “Bulaq başında” qoşması Aşıq Ələsgərin “Gördüm” qoşması ilə səslənməsinə və ahənginə görə bir-birinə oxşasa da, fərqli cəhətləri də vardır. Aşıq Ələsgər bulaq başında zalım ovçu tərəfindən vurulmuş yaralı maralı görübsə, onun yaralarını

sarımaq istəyi ilə qəlbi alovlanıb coşubsa, Məmməd Araz sarışın saçlı, qara qaşlı bir qız görür, onun baxışlarından özü yaralanır.

Müqayisə üçün deyək ki, hər iki qoşma “Gördüm” rədifli qoşmadır. Aşıq Ələsgərdən fərqli olaraq Məmməd Araz qoşmanın adını “Bulaq başında” adlandırmışdı. Aşıq Ələsgərdə qoşma üç bənddən ibarətdir və sonuncu-üçüncü bənd möhür bəndidir. Məmməd Arazda isə qoşma dörd bənddən ibarətdir və qoşmanın möhürbəndi yoxdur. Adətən, qoşmada bəndlərin sayı tək (3,5,7) olur. Hər iki qoşma on bir hecalıdır, 6-5 bölgüsü ilə yazılmışdır.

Məmməd Arazın qoşmalarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onun qoşmalarını ənənəvi qoşmalardan fərqləndirən mühüm cəhətlərdən biri qoşmanın sonuncu bəndində - möhürbəndində müəllifin adının verilməməsidir. Müəllifin cəmi dörd qoşmasında (“Nə bilim”, “Nə günah”, “Durnaları dönməz oldu dağların”, “Telefon”) şairin adı verilmişdir. Məmməd Arazın qoşmalarından qoşma şeir növünün klassik ənənəvi tələblərinə uyğun gələn yeganə qoşması “Nə bilim”dir ki, o da dörd bənddən ibarətdir.

Şairin qoşma və gəraylılarında istər qafiyə sisteminin quruluşundakı, istərsə də heca pozumu ilə yaranan fərqlər şairin novatorluğu, yenilik tərəfdarı olması xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu yeniliklər şairin qoşma və gəraylılarının təsir gücünü azaltmamış, əksinə şeirlərin ruhuna şəkildə, deyilicə bir xoşagəlimlik, rəngarənglik gətirmişdir.

Tədqiqat işinin üçüncü fəslinin ikinci yarım fəslə “**Şairin şeirlərində paremioloji vahidlər**” adlanır. Bu yarım fəsilə Məmməd Araz yaradıcılığında özünü göstərən paremioloji vahidlərdən-atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən, deyimlərdən, idiomlardan, frazeoloji birləşmələrdən və s. söhbət açılır.

Məmməd Arazın da şeirlərində rast gəldiyimiz bu tipli deyimlər şeirin bədii siqlətini artırmaq, estetik gözəlliyini yaxşılaşdırmaq, fikrin obrazlı şəkildə ifadəsinə xidmət edir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Arazın yaratdığı çoxlu ifadələr də vardır ki, bu gün dilimizdə atalar sözü, zərb-məsəllər kimi məşhurlaşmışdır. Onlardan bir neçəsini göstərək:

1. İti bazarında atından baha,
Mən belə dünyanın nəyindən kəsüm.

2. Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.
3. Sən bizi kiçiklər kinindən qoru,
Fil tutur, şir tutur hörümçək toru.
4. Gedir yal davası, sümük davası,
Gedir vurhavurla çəpik davası.
Gedir milyonçunun qəpik davası...
Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba! və s.

Şairin şeirlərində dədə-babalardan qalan ədəb qaydaları, milli adət-ənənələr, böyüyə hörmət, kiçiyə sayğı, yol-ərkan gözləmək, oturub-duranda, danışanda yerini bilmək, ağsaqqalı, ağbirçəyi eşitmək və s. kimi yüksək mənəvi dəyərlər də əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, demək olar ki, əksər zamanlarda folklor ənənələri ilə sıx bağlı olmuş, ayrı-ayrı ədiblərin yaradıcılığında müxtəlif forma və məzmununda inkişaf yolu keçmişdir.

Məhz belə ədiblərdən biri olan xalq şairi Məmməd Araz mütərəqqi ənənələrin layiqli davamçısı kimi əsərlərində dünənə bu günün uzlaşmasını tənzimləyə bilmiş, oxucuya təqdim etdiyi şeirlərində xalqın müdrüklük xəzinəsindən faydalanma əmsalına görə fərqlənmişdir.

M. Araz sənətkarlıq baxımından şifahi xalq yaradıcılığından çox şeylər əxz etmişdir. Aşıq şeiri formaları, heca bölgüsü, qafiyə sistemindən novatorcasına yararlanaraq xalq şeirinin qoşma, gəraylı, bayatı, oxşama, holavar şəkillərində yazdığı əsərlərində şair sözün həqiqi mənasında söz zirvəsini fəth edə bilmişdir. Onun poeziyasında aforizmləşmiş misralar, beytlər və bəndlər Məmməd Araz dühasının böyüklüyünü, kamil söz ustadı olduğunu nümayiş etdirən, əbədi yaşarlığını təmin edən cəhətlərdəndir.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri dərc olunmuşdur:

1. Folklor obrazlarının milli poetik düşüncədə motivlənmə imkanları (Məmməd Araz yaradıcılığı üzrə) I məqalə // “Dədə Qorqud” jurnalı, Bakı, 2010/4, s.133-139
2. Məmməd Araz yaradıcılığında Bənək obrazı // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurnalı, Bakı, 2010/XXXIII, s. 95-100
3. Məmməd Arazın “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin”... şeiri və folklor // “Elmi Axtarışlar” jurnalı, Bakı, 2010/IV, s.158-162
4. Folklor obrazlarının milli poetik düşüncədə motivlənmə imkanları (Məmməd Araz yaradıcılığı üzrə) II məqalə // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurnalı, Bakı, 2011/XXXIV, s. 63-74
5. Məmməd Arazın “Üç oğul anası” poemasında ana obrazı // “Filologiya məsələləri” jurnalı, Bakı, 2011/12, s. 300-304
6. Məmməd Arazın Fransa həyatından yazdığı şeirlərində folklor elementləri // AMEA Folklor İnstitutu, Azərbaycan Folkloru Avropa Sivilizasiyası Kontekstində mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları, 21/12-2011, Bakı, 2012, s.130-136
7. Memmed Arazın “Dünya senin, dünya benim” şiirinin folklor kaynakları // MOTİF AKADEMİ HALK BİLİMİ DERGİSİ, İstanbul, Türkiye, 2/2011, s. 30-36
8. Azərbaycan Xalq Şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında nağıl motivləri // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” jurnalı, Bakı, XXXVIII-2012, s. 98-110
9. Məmməd Araz poeziyası və folklor // “Filologiya məsələləri” jurnalı, 2/2012, s. 374-379
10. Məmməd Araz yaradıcılığında qılıncla bağlı motivlər // AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Folklorşünaslıq Şöbəsi, “Axtarışlar” elmi toplusu, 2011-2, s. 42-46
11. Məmməd Araz poeziyasında folklor qaynaqları // AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Folklorşünaslıq Şöbəsi, “Axtarışlar” elmi toplusu, 2012-1, s. 34-39

12. Məmməd Araz poeziyasında İlya Çavçavadze obrazı // Qafqaz xalqlarının folkloru və linqvokulturologiyası Beynəlxalq simpozyumu, Materiallar, Tbilisi, 2012, s.124-126
13. Məmməd Arazın “Araz axır” poemasında işığın semantikasını // AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, “Axtarışlar” elmi toplusu, 2012-III, s. 35-44

Низами Мурад оглу Мамедов

Фольклорные мотивы в творчестве Мамед Араза

РЕЗЮМЕ

Во введении диссертации обосновывается актуальность темы, изучается история исследования, конкретизируется объект исследования, излагается научная методология, цели и научная новизна темы.

Первая глава, в которой затрагиваются вопросы творчества Мамед Араза и его фольклорные источники, называется «Фольклорные мотивы и образы в творчестве Мамед Араза» состоит из трех частей, в которых также изучаются «Взгляды на вопросы фольклора», «Отражение легендарных сюжетов и мотивов», «Трансформации первичных мифологических образов».

Вторая глава под названием «Фольклорные традиции в поэзии Мамед Араза» состоит из трех частей и посвящена изучению «Отражения национально-духовных ценностей», «Образ мира в поэзии поэта» и «Фольклоризмов в «Книге моего отца».

Третья глава, в которой в сравнительном аспекте анализируется ряд вопросов творчества Мамед Араза и Азербайджанского фольклора, называется «Особенности использования народного стиха в произведениях Мамед Араза» и состоит из двух частей, в которых также изучаются «Способы использования народного стиха» и «Паремнологические единицы в стихотворениях поэта».

В заключении обобщены выводы исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

Nizami Murad oglu Mammadov

Folklore motives in Mamed Araz's activity

SUMMARY

In the introduction of the dissertation the actuality of the subject is based on, the history of the investigation is studied, the object of the investigation is also concretized, the scientific methodology, aims and scientific newness are stated.

The first part of the dissertation called "Folklore motives and characters in Mamed Araz's activity" consists of three chapters, such as "Views to the folklore problems", "Reflection of legendary plots and motives", "Transformation of the first mythological characters" in which the problems about Mamed Araz's activity and his folklore resources are studied.

The second part of the dissertation called "Folklore traditions in the poetry of Mamed Araz" consists of three chapters and dedicates to the investigation of "Reflection of national-spiritual values", "The character of the world in the poetry of poet" and "Folklorizms in "The book of my father".

The third part called "Peculiarities of using the folk poem in Mamed Araz's works" in which some questions about the activity of Mamed Araz and Azerbaijan folklore are analyzed in comparing aspect and this part consists of two chapters and in these chapters "The means of using folklore poems" and "Paremiological units in poet's poems" are also investigated.

In the conclusion all analyzes are generalized, the directions of the further investigation of the problem are determined.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФОЛЬКЛОРА**

На правах рукописи

НИЗАМИ МУРАД оглу МАМЕДОВ

**ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ
МАМЕД АРАЗА**

5719.01 – Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ – 2013